

A RUHR-VIDÉK TRANSZFORMÁCIÓJA. AZ IPARI ÖRÖKSÉG ÉS A TÁRSADALOM

¹*Dr. Juha Mariann*

¹*Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Németország; mariann.juha@bergbaumuseum.de*

DOI: 10.15170/terinno.2023.16.01.02

Absztrakt

A Ruhr-vidéken a 80-as évek végétől egyre jellemzőbbek azok a felhagyott ipari területek és objektumok, melyek funkcióváltása a RUHR.2010 cím elnyerését és ezzel együtt egy az ipari örökségre támaszkodó turisztikai régióvá válását eredményezték. A hcc.ruhr projekt célja, hogy feltérképezze, tárolja és transzparenssé tegye az ipari kultúra tárgyainak megőrzési technikáival és etikájával kapcsolatos ismereteket és módszereket. A transzferfolyamatok központjaként kíván megoldásokat keresni és kínálni az ipari műemlékek megőrzésével kapcsolatban felmerülő összetett kulturális és technológiai kérdésekre. A projekt keretén belül 2021-ben egy online felmérés készült azt vizsgálva, hogy a társadalom részéről milyen kérdések merülnek fel az ipari örökség kapcsán.

Kulcsszavak: ipari örökség, társadalom, turizmus, Ruhr-vidék

THE TRANSFORMATION OF THE RUHR AREA. INDUSTRIAL HERITAGE AND SOCIETY

Abstract

Since the end of the 80s, abandoned industrial areas and objects have become more and more characteristic of the Ruhr area, the change of function of which resulted in the award of the RUHR.2010 title and thus becoming a tourist region relying on industrial heritage. The aim of the hcc.ruhr project is to map, store and make transparent the knowledge and methods related to the preservation techniques and ethics of objects of industrial culture. As a center for transfer processes, it aims to seek and offer solutions to the complex cultural and technological issues arising in connection with the conservation of industrial monuments. Within the framework of the project, an online survey was prepared in 2021 examining what questions arise from society in relation to industrial heritage.

Keywords: industrial heritage, society, tourism, Ruhr Area

1. Bevezetés

A 20. századi második felének nehéziparát tanulmányozva több iparágat is érintett az a globális átrendeződés, mely az addig jellemzően ipari régiókban gyárak és termelőhelyek bezárásához vezetett. Ez a folyamat a mai napig tart. Kérdés, hogy milyen funkciót töltenek, illetve tölthetnek be ezek az egykor aktív ipari területek és épületek? Mikortól lehet ezeket ipari örökségnek nevezni?

Az ipari örökség megőrzésével és tudományos kutatásával több szakmai csoport foglalkozik, ezek közül a TICCIH (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, Nemzetközi Bizottság az Ipari Örökség Megőrzéséért) az egyik legjelentősebb civil nemzetközi szervezet. A TICCIH létrejöttének egyik fontos előzménye az 1975-ben Bochumban megtartott 2nd International Conference on the Conservation of Industrial Monuments, ahol megfogalmazódott az igény egy az ipari műemlékvédelemmel (először a szervezet alapításakor használják hivatalosan az ipari örökségvédelem kifejezést) nemzetközi szinten foglalkozó szakmai szervezet létrehozására. Az első ilyen jellegű konferencia az angliai Ironbridge-ben került megrendezésre 1973-ban. (B. SMITH 2013) Ekkorra vált ugyanis a felhagyott, a társadalom által ekkor még többnyire negatívan konnotált ipari területek újragondolása nemzetközi szinten is fontos kutatási témává, illetve egy olyan területté, amely a hasznosítási tervek kidolgozására és ezek megvalósításának szabályozására várt.

Az ipari örökség védelmével kapcsolatban az 1965-ben alapított ICOMOS (International Council on Monuments and Sites, Műemlékek és Műemléki Helyszínek Nemzetközi Tanácsa) által megfogalmazott Nyizsnyij Tagil Karta (The Nizhny Tagil Charter For The Industrial Heritage, 2003. július 17.) megállapította, hogy az ipari forradalom egy olyan történelmi jelenség kezdete volt, amely a mai napig hatással van a társadalomra és nem utolsó sorban a természetre. E változások tárgyi bizonyítékai egyetemes emberi értéket képviselnek, melyeknek tanulmányozása és megőrzése fontos. Ugyanitt megfogalmazta az ipari örökség definícióját:

„Industrial heritage consists of the remains of industrial culture which are of historical, technological, social, architectural or scientific value. These remains consist of buildings and machinery, workshops, mills and factories, mines and sites for processing and refining, warehouses and stores, places where energy is generated, transmitted and used, transport and all its infrastructure, as well as places used for social activities related to industry such as housing, religious worship or education.”

Az ipari örökség a fenntartható fejlődés mozzasztatórugójaként, fontos erőforrásként tud régiókat új pályára terelni, például a felhagyott ipari területek turisztikai hasznosításával. Ezzel kapcsolatban számos *good practice* példák valósultak meg az elmúlt években. (STEINECKE 2022) Ilyen például a 2010-ben nemzetközi szinten is ismertté vált Ruhr-vidék.

2. Metamorfózis: nehézipari régióból ipari örökségre alapozott turisztikai desztináció

2010-ben összesen három város, illetve régió tudhatta magáénak az Európa kulturális fővárosa címet. Ebből a három desztinációból a magyarországi Pécs és a németországi Essen (Ruhr-vidék) rendelkezik a városképet is jelentősen meghatározó, főként egykori bányászati, illetve egyéb nehézipari tevékenység emlékeit őrző ipari örökséggel. Habár a kulturális főváros cím elnyerésénél egy adott településen van a hangsúly, Essen esetében ezt sikerült a Ruhr-vidékre, mint városkonglomerátumra kiterjeszteni (RUHR.2010). A decentrális (vagy policentrális) kulturális főváros koncepció által egy sokkal nagyobb terület – mintegy 53 település – tudott a címmel járó pozitív turizmusmarketing és városfejlesztési elemekkel élni.

A Németország nyugati részén található Ruhr-vidék egy 116 km hosszú és 67 km széles területi egység, mely leginkább a nehéziparáról, szénbányászatáról, kohászatáról és ezek nagy részének megszűnésével kapcsolatos gazdasági, társadalmi és ökológiai problémáiról ismert. Hogyan tudott ez a hátrányos helyzetű régió kulturális metropollá válni? Milyen jelentősége van ebben

a folyamatban az ipari örökségnek? Milyen kihívásokkal kell a fenntarthatóságot figyelembe véve a mai napig megküzdenie a régióknak?

Az 1960-as évektől a bányászat és a kohászat megszűnése következtében előtérbe került az ipari területek és épületek használati illetve megőrzési gyakorlatának újragondolása. (OEVERMANN 2012) A városfejlesztés és az ipari örökség térhasználatának regionális szintű stratégiai elemei – és egyben a kulturális főváros cím megszerzésének alapjai – már az Internationale Bauausstellung IBA Emscher Park (1989-1999) során meghatározásra kerültek. A nemzetközi kiállítással a régióban lezajló transzformáció fókuszja kibővült az épületek mellett az egykor a nehézipar következtében erősen szennyezett ipari környezet renaturalizációjára, illetve formai megóvására is. Ezek a területek egykor egy fallal körbevett, zárt egységet alkottak, melyek revitalizációjával és megnyitásával a rekreáció és az élményprogramok kerültek a fejlesztések középpontjába. Az ipari épületek és területek átalakítása, illetve új funkciókkal való ellátása nagyrészt adaptív módon valósult meg, ami a fenntartható építészet ökonómiai (lásd: turisztikai újrahasznosítás, *urban upcycling*) és ökológiai alapja az *iconic architecture* irányvonallal szemben: ilyen a duisburgi Landschaftspark, a Gasometer, Oberhausen új központja; az esseni Zollverein, mely az UNESCO világörökségi listájára is felkerült; a gelsenkircheni Nordsternpark, a bochumi Jahrhunderthalle, illetve a dortmundi Kokerei Hansa, Zeche Zollern és később az U-épület. (SCHEYTT 2011) Ekkor a vizsgált terület felmérése és lehetséges használata volt a kutatások fókuszában. Ebben a ciklusban az ipari örökségvédelem csak másodlagos szerepet töltött, tölthetett be, jellemzően biztonsági jellegű, állagmegóvási feladatok elvégzése volt az elsődleges szempont. A 90-es évek második felében a feltérképezett desztinációk turisztikai célú hasznosíthatóságát vizsgálták. Ennek egyik eredményeként 1999-ben létrejött az ipari kultúra útja, egy tematikus útvonal, mely napjainkban is működik és tovább bővül. (HÜCHERIG 1997)

Az ipari örökség mint identitási alap meghatározó szerepet tölt be a Ruhr-vidék mai napig zajló tudatosan tervezett kulturális és kutatási régióvá, kultúrtérre válás folyamatában. A kulturális főváros cím megszerzésével (2006) a szervezők a régió egységét és folyamatos strukturális átalakulását, hosszú távú együttműködéseket, illetve pozitív megítélését célozták meg. Ez az 53 települést és a mintegy 5,3 millió lakost tekintve meglehetősen komplex feladatnak bizonyult és operatív valamint pénzügyi kihívások miatt nem teljes mértékben valósult meg, illetve idővel veszített a dinamikájából. Maga a névválasztás is egy kihívás volt az alapvetően egymással konkurenciában álló és szinte határok nélkül összeolvadó városokból álló régió számára. Essen város neve helyett végül a semleges, mindenki részéről elfogadott RUHR.2010 nevet kapta a 2010-ben Európa kulturális fővárosaként – elsőként mint régió – befutó Ruhr-vidék (eredetileg: *Essen für das Ruhrgebiet*). (FISCHER – GRIZZO 2011) A *Ruhrgebiet* kifejezést szándékosan hagyták el a címben, mert ez leginkább a régió múltját idézi és a *Metropole Ruhr* szóösszetétellel a jelent és főként a jövőt próbálták megfogalmazni. (SCHEYTT 2011) A 2001-ben az UNESCO kulturális világörökségi listájára felkerülő esseni Zeche Zollverein – különösen az aknatorony – a kulturális főváros és ezzel párhuzamosan a régió szimbólumává vált. Az ipari örökség meghatározó és regionális identifikációs szerepét tükrözik a megnyitó és a záró események helyszínei: az esseni Aalto-Theater helyett a Zeche Zollverein, illetve a Gartrop kastéllyal szemben a gelsenkircheni Zeche Nordsternre esett a választás. (PLEITGEN 2011)

A turizmusban korábban fekete foltként megjelenő Ruhr-vidéken a 80-as évek végétől egyre jellemzőbbek azok az egykori ipari területek és objektumok, melyek funkcióváltása a RUHR.2010 cím és ezzel együtt egy az ipari örökségre támaszkodó turisztikai régióvá válását eredményezték, illetve a régió identitástudatának alapjai.

3. Maradhat? Az ipari örökség megóvása a társadalom tükrében

Az 1989-ben elindított kezdeményezés – az ipari örökség rendszerezett transzformációja – még nem zárult le, folyamatban van és mindig az adott korszak kérdéseire keresi a válaszokat. Az egyik ilyen aktuális téma az esseni Stiftung Zollvereinhez (1. ábra) hasonló nagy területű, műemlékvédelmi szempontból komplex ipari örökség elemeinek megóvása. A Heritage Conservation Center Ruhr (hcc.ruhr) projekt céljainak középpontjában az iparosodás, a szénbányászat és a kohászat történetéből származó objektumok megőrzése és konzerválása áll. A hcc.ruhr a Deutsches Bergbau-Museum Bochum és a Leibniz-Forschungsmuseum für Georessourcen közös projektje. A transzferprojekt célja, hogy feltérképezze, tárolja és transzparense tegye az ipari kultúra tárgyainak megőrzési technikáival és etikájával kapcsolatos ismereteket és módszereket. Transzfer alatt hosszú távon nem kizárólag anyagtudományi illetve műemlékvédelmi szakértők közötti információ és tudáscsere elősegítése értendő, hanem egy interdiszciplináris közösség létrehozása, érzékenyítése és nem utolsó sorban támogatása. A projekt első lépésben azokat a személyeket célozza meg, akik foglalkozásuk következtében mutatnak érdeklődést az ipari kultúra fenntartható megőrzése iránt. Ehhez a csoporthoz olyan tudományágak illetve foglalkozások tartoznak, amelyek közvetve vagy közvetlenül kapcsolatban vannak az ipari örökséggel. Ilyenek például a régészet, a történelemtudományok (ezen belül is a bányászat-történet), az építészet, a műemlékvédelem, az anyagtudomány, a restaurálás és nem utolsó sorban a turizmus. A szakértők közötti transzdiszciplináris tudás- és módszercsere mellett szükség van a társadalommal való folyamatos párbeszédre. A hcc.ruhr által tervezett tudástranszfer lehetővé teszi, hogy a szakmai már meglévő tudásra épített módszereiket a laikus közösség bevonásával fejlesszék tovább, illetve azokat új releváns témakörökkel bővítsék.

1. ábra: A Zeche Zollverein, Essen

Forrás: a szerző felvétele, 2023

3.1. A kérdőív célja

A projekt keretén belül Katrin Liffert 2021-ben egy online felmérést indított azt vizsgálva, hogy a társadalom részéről milyen kérdések merülnek fel az ipari örökség fogalma és megőrzése kapcsán. A kérdőív eddig kevésbé kutatott és ezért legfontosabb része a laikusok, azaz a nem szakemberek érdeklődési körét érinti. Milyen kérdésekre keres választ a társadalom az ipari örökség fogalma kapcsán? Mit várunk el a laikusoktól a velük való közös munka eredményeként? Mire építhetünk? Miért fontos mindez?

Egy tudástársadalomban a tudás és a technológiák már régóta nem csupán a tudomány szempontjából releváns értékeket képviselnek, hanem egyre inkább gazdasági erőforrásként és társadalmi problémák megoldásaként szolgálnak. (BLOTEVOGEL – WIEGAND 2015) A hcc.ruhr projekt egyik kiemelt célja a tudástranszfer. Ennek sikeréhez elengedhetetlennek bizonyult a társadalom által megfogalmazott igényeket egy kérdőív segítségével megvizsgálni azzal a céllal, hogy olyan ismereteket szerezzünk, melyekre alapozva sikeresen meg lehet tervezni az érdeklődés felkeltésére, illetve a tudás átadására koncepcionált programokat, együttműködéseket. A tudástranszfer során nem egy egyirányú folyamatról, egy frontális ismeretterjesztésről, hanem egy kétirányú kommunikációról van szó, mely által mindkét fél ismereteket kap a másik oldaltól. Ehhez elengedhetetlen a résztvevők partnersége, egyenrangúsága. Másrészt fontos a személyes kapcsolattartási lehetőség egy workshop, vagy egyéb ismeretadási forma keretén belül. Az utóbbi években egyre meghatározóbb a társadalom sikeres bevonása, participációja különböző projektekbe, programokba. A kölcsönös megértés érdekében elengedhetetlen annak elemzése, hogy kik a potenciális címzettjeink, illetve előre meg kell határozni a referenciakereteket. Ezen kérdések megválaszolása után kezdődhet meg a célközönséghez igazított formátumok kidolgozása. A társadalommal folytatott célzott kommunikáció egyfajta win-win helyzetet teremtve lehetőséget kínál új kérdések felvetésére, az eljárásokra való reflektálásra és a kölcsönös megértés megteremtésére. A transzfer következményeként mindkét fél profitál: a laikusok új élményalapú ismereteket, a szakértők új impulzusokat és új szempontok szerinti kérdéseket találnak az ipari örökség megóvásához.

3.2. A kérdőív felépítése

A kérdőív összesen négy részből áll: a bevezető szövegből, az adatvédelemre irányuló információkból, magukból a kérdésekből, valamint egy lezáró szövegből. Az első, bevezető részben röviden összefoglalásra kerül a hcc.ruhr projekt, majd a gyakorlati kitöltési idő (10-15 perc) megadása után a kitöltéshez kapcsolódó konkrét információk és kapcsolatfelvételi adatok olvashatóak.

A négy kérdéscsoportban mintegy 15-21 kérdés található. A kérdőívben található kérdések típusuk szerint: nyitott és zárt, ezen belül alternatív, szelektív, illetve skála típusú kérdések. A kérdőívben lehetőség van több lehetséges opció mellett a saját válasz megadására is az „egyéb” címszó alatt. Azokat a szavakat, melyek esetlegesen nem általánosan elterjedtek, magyarázat egészíti ki a jobb érthetőség érdekében. A kérdéscsoportok elején 5-6 kérdés általánosan a kitöltő személyére vonatkozik, majd szakértő és laikus kategóriákra osztva szakértőknél a foglalkozással illetve a tudásháttérrel (4), a szakmai kapcsolatrendszerrel és együttműködésekkel (8-9), illetve a projekt során újragondolt weboldallal (indumap) (2), a laikusoknál a tudás, érdeklődés és beállítottság (4-5), valamint az információk (3-4) és transzferformátumokkal (3) kapcsolatos kérdések olvashatóak. Az indumap weboldal relaunch-ával 2023 folyamán egy a felhasználók számára értelmezhetőbb és felhasználóbarát formában egy új tartalmakkal kiegészített oldal jön létre. A sikeres működéshez az optimalizálás során fontos volt a megkérdezettek véleménye a tartalom összetételével kapcsolatban. Miről szeretnének a jövőben olvasni? Milyen információkat nem tudnak jelenleg elérni? A meglévő weboldal milyen tartalmi kiegészítést igényel? Használják-e egyáltalán ezt a csatornát új

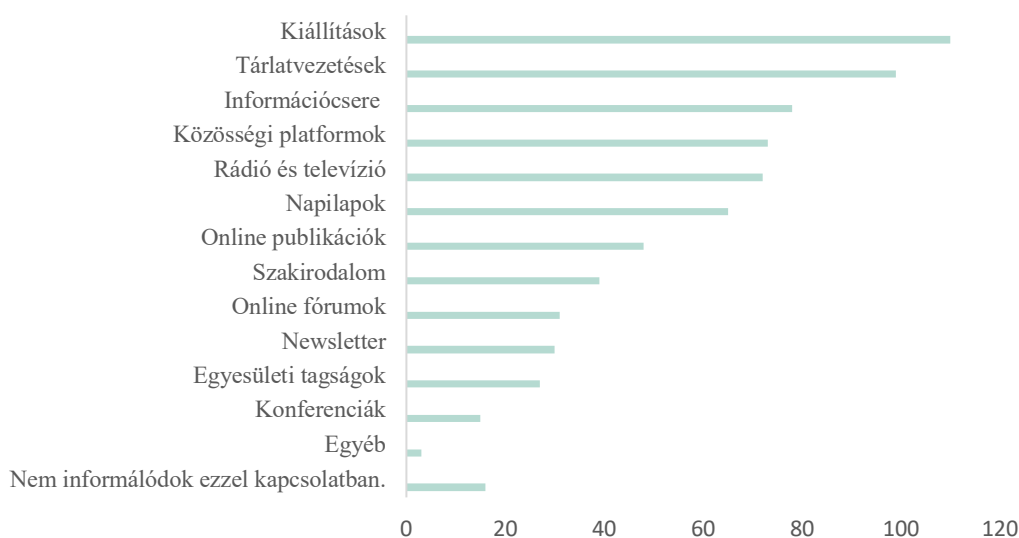
információk megszerzésére? A záró szövegben a részvétel és kitöltés megköszönése mellett a hcc.ruhr projekt weboldalának megadása következik.

3.3. Kutatási eredmények

A kérdőív 2021. február 11. és április 25. között, összesen hat héten keresztül volt elérhető a limesurvey szolgáltató platformján. Ebben az intervallumban összesen 233 személy töltötte ki. A nagyobb siker reményében a kérdőívet különböző egyesületeknek, szervezeteknek és intézményeknek (restaurálás, műemlékvédelem és turizmus területeken) küldtük el. Ez lényegében két célcsoportot szólított meg: a szakértőket, illetve a laikusokat.

A megkérdezettek többsége a Ruhr-vidékről származik, 42,92%-a 50 és 69 év közötti és csak 0,43%-a 18 év alatti. Mivel elsősorban tudományos területen működő partnereknek küldtük el a kérdőívet, ezért nem meglepő, hogy a megkérdezettek 76,39 %-a rendelkezik érettségivel és 52,36% felsőfokú végzettséggel. Ezen belül is a történész és a műemlékvédelemmel foglalkozó szakemberek alkotják a megkérdezettek többségét. A megkérdezettek 27,9%-a sorolta magát a szakértői, míg 72,1% a laikus csoportba. Ez utóbbi csoport – amelyről a leginkább hiányoznak az információk – szignifikánsan az ipari műemlékek megóvását tartja a legfontosabb feladatnak. Az ipari örökséggel jellemzően a családi és baráti kapcsolatrendszer által, illetve szabadidős tevékenységük során (itt kiemelendő a fotózás jelentősége), legkevésbé a munkájuk által találkoznak. A laikusok igen nagy hányada, mintegy 72%-a tartja az ipari emlékeket az ipari kultúra szempontjából fontosnak, de csak 69,64%-a szerint nem zavaró az ipari emlékek jelenléte a város- és a tájképben, illetve mintegy 46,43% szerint kellene ezeket az eredeti formájukban megőrizni. Összesen 66,67% gondolja úgy, hogy az ipari műemlékeket mindenki számára elérhetővé, látogathatóvá kellene tenni. 39,29% látja úgy, hogy a témabeli tudása, ismerete közepes. A laikusok többsége kiállításokon, turisztikai programok keretén belül, közösségi platformokon, illetve a televízióban és a sajtóban talál a témához kapcsolódó információkat. Arra a kérdésre, hogy milyen csatornán szeretnének az ipari műemlékekkel és megóvásukkal kapcsolatban információkat kapni, a megkérdezettek többsége (67%) a nyílt napokat nevezte meg. Emellett fontos és igényelt kommunikációs csatornák a kiállítások, a különböző turisztikai programok keretén belül tartott vezetések (guided tours), a közösségi platformok, a videók, a nyilvános és szervezett beszélgetések, az online elérhető szakirodalom, a podcastok és workshopok, az információs pultok, a körlevelek és konferenciák (vesd össze 2. ábra).

2. ábra: A megkérdezettek által használt információforrások formátumai (n=168)

Forrás: Katrin Liffert

Az ehhez a témához tartozó nyitott kérdésnél két a megkérdezett laikusok szemszögéből fontos formátum került megemlítésre: alapvetően az online ajánlatok (virtuális bejárás) és azok a (tárlat)vezetések, amelyeket például egykori dolgozók autentikus közegben tartanak és az adott helyszínen korábban megszerzett személyes élményeikről számolnak be. Az információszerezésnél fontos az aktualitás, illetve, hogy az egyes kifejezések értelmezhetőek legyenek, illetve, hogy szükségességük esetén elmagyarázzák a közönség számára ismeretlen fogalmakat. Ugyanitt hasonló mértékben jelenik meg az igény a tartalmak gyakorlati formában (pl. workshop) történő megjelenítésére. A laikusok 10%-a elégedett a témával kapcsolatos információk inputjával, 16%-a egyáltalán nem informálódik, illetve 25%-a egyáltalán nem mutat érdeklődést az ipari örökség iránt.

Egy konkrét példa kapcsán, mely egy restaurációs projektre vonatkozik a megkérdezett laikusok többsége sokkal nagyobb hajlandóságot mutatott a projektben való passzív (csak megfigyelő), mint aktív részvételre. Arra a nyitott kérdésre, hogy milyen kérdést tennének fel az ipari örökséggel foglalkozó szakemberek számára összesen 22,61% válaszolt. Az első három kérdéskör az ipari emlékek használatára (Hogyan lehetne az ipari örökség elemeit használni? Milyen funkciók lennének a legmegfelelőbbek ezek számára?), megóvására (A megóvásuk során milyen technológiákat alkalmaznak, lehet e ezeket az objektumokat hosszú távon konzerválni? A megóvási feladatok során inkább az autentikusság vagy a megóvás kap nagyobb hangsúlyt? Mennyire megoldhatóak a káros anyagok semlegesítése az átépítések során?), illetve a jelentőségére (Mennyire megoldhatóak a káros anyagok semlegesítése az átépítések során?) vonatkozó kritériumokat foglalja magában.

4. Összegzés

Az egykori ipari területek megóvását célzó kutatások kapcsán a fő célunk a következő kérdés megválaszolása volt: Milyen szerepük van az épített ipari örökségnek a társadalom számára? Ezek a barnamezős területek egyrészt jelenthetnek kötődést a témát kutató szakértők, az egykori dolgozók és családtagjaik számára, másrészt különösen az új városlakók, semmiféle érdeklődést nem mutatnak a város-, illetve konkrétan az ipartörténet iránt. Az ipari örökség fontos alapot képezhet az egyes régiók olyan strukturális újragondolásánál, melynek a bázisát a fenntartható fejlődés, a regeneráció és a közösségi kapcsolatrendszerek kialakítása alkotják. Ennek a folyamatnak a sikerességéhez elengedhetetlen az edukáció. A legnehezebben elérhető társadalmi csoport a fiatalok, fiatal felnőttek és az új városlakók, akiknek semmilyen kapcsolódási pontjuk nincs a közelükben található ipari örökségekhez. Fontos szempont az ő lakóhelyükhöz közel, de nem feltétlenül az ipari örökség területén történő érzékenyítés. A kérdőív egyik célja, hogy megfogalmazzuk azokat az elsődleges tudásátadási formátumokat, amelyeken keresztül ezeket a kiállításokra és tárlatvezetésekre kevésbé fogékony csoportokat is el lehetne érni.

A projekt következő etapja a kérdőív eredményeit figyelembe véve a pontos célterület analízis, a különböző bevonási módszerek és interakciók megtervezése, illetve programok létrehozása az essenai Stiftung Zollverein melletti Katernberg városrészben. Az itteni szociális és társadalmi intézményekkel közösen tervezzük meg a tudástranszfert célzó eseményeket, melyek ezen intézmények már működő programjaiba integrálódva gyorsabban, célirányosan és lényegesen könnyebben jutnak el a lakossághoz és így a kutatás célcsoportjához. Az ezzel kapcsolatos beszámoló Katharina Flisikowski közreműködésével 2024 elején várható.

Irodalomjegyzék

B. SMITH, S. (2013): The work of TICCIH. In: Douet J. (szerk.): *Industrial Heritage Re-tooled*, Routledge, New York, pp. 222-227.

BLUTEVOGEL, H. H. – WIEGAND, T. S. (2015): Zur Evaluation von Wissensgenerierung und Wissenstransfer in der Akademie für Raumforschung und Landesplanung (ARL) – Leibniz-Forum für Raumwissenschaften. In: *Raumforschung und Raumordnung* 73 (3), Oekom Verlag, München, pp. 155-165.

FISCHER, J. – GRIZZO, N. (2011): Der Weg zum Titel. Die Bewerbung des Ruhrgebietes um den Titel „Kulturhauptstadt Europas 2010, In: Pleitgen F. (szerk.): *Ruhr.2010. Die unmögliche Kulturhauptstadt. Chronik einer Metropole im Werden*, Klartext Verlag, Essen, pp. 7-11.

HÜCHERIG, R. (1997): *Tourismus im Ruhrgebiet – Der Beitrag der Internationalen Bauausstellung Emscher Park*. Materialien zur Fremdenverkehrsgeographie, Heft 41, Geographische Gesellschaft, Trier, 149 p.

OEVERMANN, H. (2012): *Über den Umgang mit dem industriellen Erbe. Eine diskursanalytische Untersuchung städtischer Transformationsprozesse am Beispiel der Zeche Zollverein*, Klartext Verlag, Essen.

PLEITGEN, F. (2011): Schneesturm und Eiseskälte. Wie der Anfang, so das Ende. Die fünf Grossprojekte der Kulturhauptstadt und das Wetter, In: Pleitgen F. (szerk.): *Ruhr.2010. Die unmögliche Kulturhauptstadt. Chronik einer Metropole im Werden*, Klartext Verlag, Essen, pp. 77-89.

SCHEYTT, O. (2011): Kulturmetropole Ruhr. Die programmatische Entwicklung der Kulturhauptstadt Europas RUHR.2010. In: Pleitgen F. (szerk.): *Ruhr.2010. Die unmögliche Kulturhauptstadt. Chronik einer Metropole im Werden*, Klartext Verlag, Essen, pp. 13-23.

STEINECKE, A. (2022): *Industrie und Tourismus. Zwischen Fabrikrainen, Markenwelten und Kreativquartieren*. UVK Verlag, München. 164 p.

Egyéb források

THE NIZHNY TAGIL CHARTER FOR THE INDUSTRIAL HERITAGE, 2003. július 17., <https://ticih.org/wp-content/uploads/2013/04/NTagilCharter.pdf>, Utolsó letöltés: 2023.07. 30.